

*Дутка О. Я.,**аспірантка кафедри української мови
Ужгородського національного університету*

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ТРЬОХ І БІЛЬШЕ МОВ ЯК ДЖЕРЕЛО ОМОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглянуто явище лексичної омонімії в українській літературній мові. Унаслідок аналізу, зіставлення й узагальнення лінгвістичних досліджень різних науковців уточнено сутність поняття омонімії в сучасному мовознавстві, акцентовано на важливості чіткого розмежування явищ полісемії та омонімії. Висвітлено один із продуктивних способів поповнення омонімічного фонду сучасної української мови – іншомовні запозичення. Обґрунтовано необхідність беззаперечного визнання явища омонімії, коли в ряді фігурують різні за походженням слова, фонетична подібність яких випадково збіглася в українській мові. Увагу зосереджено на аналізі тільки тих омонімічних одиниць, які утворилися внаслідок запозичень із трьох і більше мов (усього виявлено 44 лексеми).

На основі узагальнення матеріалів вітчизняних лексикографічних праць, перекладних словників і сучасних досліджень із лексикології визначено джерело кожного запозичення. У результаті дослідження встановлено, що лексичні елементи іншомовного походження в українській мові формують трикомпонентні омонімічні ряди (9), рідше чотирикомпонентні (4) і тільки один п'ятикомпонентний. Установлено, що шляхи руху іншомовних слів до нашої мови здебільшого прямі. Лексеми, перейняті з інших мов, в основному мають загальноживане значення, хоча деякі є термінологічними. Омонімічні ряди в українській мові формуються з лексем, запозичених із 14 мов – англійської, грецької, німецької, латинської, французької, італійської, голландської, російської, польської, норвезької, санскриту, давньоскандинавської, тюркських та африканських мов. Хоча деякі іншомовні лексеми зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI і XVII ст., однак час закріплення омонімічного значення чужомовних слів на українському мовному ґрунті майже в усіх випадках – це середина XX ст. Причиною розвитку омонімії в нашій мові є формальна схожість аналізованих лексем іншомовного походження. Перспективу подальших лінгвістичних розвідок убачаємо у визначенні джерел лексичної омонімії української мови, зокрема внаслідок запозичень з інших мов.

Ключові слова: омонім, етимологія, іншомовне слово, семантика, лексикологія.

Постановка проблеми. Омонімія є складним і неоднозначним лінгвістичним феноменом, що потребує детального та глибокого аналізу для зрозуміння причин і шляхів її виникнення, оскільки в сучасному мовознавстві й досі залишається дискусійним розмежування двох близьких за своєю суттю явищ – полісемії та омонімії. Тому одним із важливих аспектів вивчення лексики сучасної української мови є ґрунтовний аналіз джерел омонімії, а особливо збагачення омонімічного складу внаслідок іншомовних запозичень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню чужомовних слів, що перейняті нашою мовою в різний час із різних мов, присвятили лінгвістичні розвідки І. Білодід, Л. Булаховський, М. Кочерган, М. Жовтобрюх, О. Тараненко та інші. Явище омонімії описано в працях О. Демської, М. Кульчицького, Л. Лисиченко, В. Сімонок тощо. Останнім часом увага лінгвістів зосереджена на аналізі явища омонімії в різних терміносистемах. У цьому руслі працюють Н. Краснополська, А. Сухова, О. Романова, С. Освейчик, О. Слаба й деякі інші.

Метою статті є аналіз запозичених слів із трьох і більше мов як наслідок виникнення омонімії в українській мові. Актуальність дослідження полягає в тому, що джерела поповнення омонімічного складу нашої мови нині залишаються малодослідженими й потребують системного підходу та аргументації.

Для досягнення поставленої мети плануємо вирішити такі завдання: методом суцільного відбору вилучити зі «Словника української мови» в 11 т., «Великого тлумачного словника» (2005 р.) та СУМ-20 лексеми, позначені як омоніми; за допомогою лексикографічної літератури встановити джерело кожного запозичення; визначити мовні комбінації, які утворюють омонімічні ряди; установити кількість таких оморядів у складі української літературної мови.

Предмет дослідження – лексична семантика омонімів-запозичень української мови в синхронії та діахронії, їх кількісна характеристика й процес виникнення.

Об'єктом наукової розвідки є слова іншомовного походження, запозичені з трьох і більше мов, які в нашій мові стали структурними компонентами омонімічних рядів.

Виклад основного матеріалу. Процес запозичення українською мовою слів іншомовного походження є дуже давнім, адже починається ще з праслов'янського й навіть з праїндоєвропейського періодів. Він має свою традицію та вмотивованість. У сучасній українській мові налічуються десятки тисяч слів, перейнятих з інших мов. Погоджуємося з думкою О. Косович, яка зауважує, що сьогодні лідирує, безперечно, англійська мова. Однак у XIII–XIX ст. велика кількість запозичень в українську мову проникла з французької [1, с. 35]. Така взаємодія нерідко зумовлює виникнення звукового збігу двох або більше різних слів і як наслідок явища омонімії. Саме ці лексеми є так звані етимологічними омонімами [2, с. 79].

Окреслюючи причини розвитку омонімічного значення на українському мовному ґрунті в результаті запозичень із інших мов, ми поділяємо думку О. Демської, яка визначає чотири основні прояви омонімії: 1) відбувається отождолення питомого й запозиченого слів; 2) здійснюється звуко-графічне отождолення запозичених із різних мов чужих слів, які в українській мові набувають однакового звуко-графічного оформлення при збереженні відмінних, не пов'язаних між собою значень;

3) запозичується омонема повністю; 4) маємо автозапозичування чи запозичення до літературної мови діалектних елементів або ж одиниць зі староукраїнської мови до сучасної української літературної [3, с. 355].

Вивчаючи лексичну омонімію, що розвинулася в результаті запозичень, ми виокремили три основні групи омонімів: 1) запозичення з однієї мови, 2) з різних мов (з двох або з трьох і більше), 3) один запозичений, а інший український. У складі омонімів, запозичених від трьох і більше мов, ми виявили 44 лексеми, що утворюють 13 омонімічних рядів: 9 трикомпонентних (*гриф, кома, ліга, ліра, лот, пас, тала, тор, фіґа*), тричотириконтентні (*скат, фон, штиль*) і один п'ятикомпонентний (*бар*). Саме формування омонімічних рядів, які утворені виключно із запозичених слів, дає нам підставу стверджувати, що кількість омонімів у мові зростає, унаслідок чого збільшується число лексем у ряді.

Щодо походження іношомовних слів, то серед проаналізованих нами омонімів переважають запозичення з англійської (7 лексем), грецької, німецької та латинської (по 6 лексем), із французької та італійської (по 4 слова) мов. Також компонентами омонімічних рядів нашої мови стали по два слова голландського й російського походження Джерелами поодиноких лексем є польська, норвезька, санскрит, давньоскандинавська, тюркські та африканські мови. Прямі запозичення (39) кількісно переважають над опосередкованими (5), мовою-посередником є польська, російська та німецька. Більшість лексем має загальноживане значення (33), спеціальне використання властиве 17 (музичне – 3; технічне – 2; по одному – метеорологічне, морське, граматичне, медичне, фізичне, астрономічне, гірничне, спортивне, сільськогосподарське, столярське, переносне, розмовне), 2 лексичні значення вже застаріли.

Наведемо деякі приклади для підтвердження наших спостережень.

Трикомпонентний омонімічний ряд: *гриф*¹ 'у міфології стародавнього світу – фантастична істота з головою орла й тулубом лева; грифон', 'великий хижий птах ряду соколоподібних, що живе в деяких горах і живиться падаллю' [4, т. 2, с. 169] запозичене через посередництво польської мови з латинської; лат. *grīps (grīp(h)is)*, 'гриф, грифон' походить від гр. *γρῦψ* 'тс.' [5, т. 1, с. 597; 6, т. 1, вип. 4, с. 173; 7, т. 1, с. 459]; *grīps (grīp(h)is)* 'гриф, грифон, надзвичайна тварина з тілом лева і головою та крилами орла' [8, с. 463], *γρῦψ, γρῦλός* 'гриф (міфічний хижий птах)' [9, т. 1, с. 334]; *гриф*² 'довга вузька частина струнних інструментів, уздовж якої натягнуті струни' [4, т. 2, с. 169] (запозичення з німецької мови; нов.верх.нім. *Griff* 'схоплювання; ручка, рукоятка, гриф' пов'язане з дієсловом *greifen* 'хапати' [5, т. 1, с. 597; 6, т. 1, вип. 4, с. 174; 10, с. 295]); *гриф*³ 'печатка, штемпель із зображенням чийого-небудь підпису або якогось іншого рукописного тексту, а також відбиток такого підпису чи тексту на документі і т. ін.' [4, т. 2, с. 169] запозичене через посередництво російської мови з французької; фр. *griffe* 'кіготь, захват; печатка, штемпель, факсиміле' пов'язане з дієсловом *griffer* 'хапати кігтями; дряпати' [5, т. 1, с. 597; 6, т. 1, вип. 4, с. 174; 11, с. 296]. Слово в українській мові вживається з кінця XIX ст.: *гриф*⁴ 'птах *Gryaëtus barbatus*', 'ручка (муз. інструмента), дёржално, дёржало (шаблі)' [12, т. 1, с. 165]; *грип* 'птиця, гриф' [13, т. 1, с. 326; 14, с. 72]; *гриф, зоол.* 'гриф, грифон, (вульг.) грип', '(у скрипки, гитары) шийка; (у сабли) держак, дёржално', 'архит. – гриф' [15, с. 256]. Омонімічний

ряд уперше зазначено 1953 р.: *гриф*¹ 'миф., зоол. гриф', *гриф*² 'муз. гриф', *гриф*³ 'спорт. гриф', *гриф*⁴ '(оттиск підпису) гриф' [16, т. 1, с. 362].

Чотириконтентний омонімічний ряд: *фон*¹ 'основний колір, тон, на якому зроблено малюнок, візерунок, умовний знак і т. ін.; поле', 'другий план картини, малюнок, рельєфу, орнаменту, музичного твору і т. ін. як частина задуму для певного підкреслення або для виразнішого виділення основного; задній план чогось, те, на чому виділяється хто-, що-небудь; тло', 'перен. загальні умови, середовище, оточення, в яких відбувається що-небудь, загальна основа, де хтось, щось виділяється і т. ін.', 'с. г. якийсь основний спосіб діяння на ґрунт при його обробітці' [4, т. 10, с. 613] – запозичення з французької мови; фр. *fond* 'підстава, основа' походить від лат. *fundus* 'основа, дно' [5, т. 6, с. 117; 17, с. 887; 7, т. 4, с. 202; 18, т. 2, с. 320; 19, с. 437]; *fond* 'дно, глибина', 'підґрунття, основа, суть' [11, с. 267]; *снец. фон*² 'звукові перешкоди, шум, тріск в телефоні, гучномовці, апараті звукового кіно і т. ін.', 'одиниця рівня гучності звуку', 'природний рівень радіації' [4, т. 10, с. 614] – запозичення з грецької мови; гр. *φωνή* 'звук, голос', *φῆμι* 'кажу, говорю' [5, т. 6, с. 117; 17, с. 888]; *φωνή* 'звук', 'голос', 'гудіння', 'звук мови', 'крик' [9, т. 2, с. 1757]; *фон*³ 'частка перед німецьким прізвищем, що вказує на дворянське походження' [4, т. 10, с. 614] походить від нім. *von* 'букв. 'із' [7, т. 4, с. 201] (*von* 'від, з', 'фон (ставиться перед прізвищем особи, яка належить до дворянства' [10, с. 677]); *фон*⁴ 'народ, споріднений з еве; населяє південні і центральні частини Беніну' [20, с. 1542] – запозичення з африканських мов (*самоназва*: фонгбе). Уперше слово у нашій мові зазначене у кінці XIX ст.: *фон* '(тобто фонд) фон' [21, с. 1029], *фонь* 'тло, поле, ґрунт, ґрунт' [12, т. 4, с. 175]. У 1969 р. вперше омонімічна пара: *фон*¹ '(основной цвет, тон и т. п.) фон, тло, поле' і *фон*² '(единица громкости) фон' [22, т. 3, с. 607]. Омонімічний ряд із трьох слів у СУМі, із чотирьох – у ВТССУМі.

П'ятикомпонентний омонімічний ряд: *бар*¹ 'невеликий ресторан, у якому напої і закуски споживають біля стойки буфету або за столиками' [4, т. 1, с. 103] – запозичення з англійської мови; англ. *bar* 'стойка' походить від фр. *barre* 'бар'єр', яке зводиться до нар.-лат. **barra* 'бар'єр', етимологічно неясного [5, т. 1, с. 137; 19, с. 33; 6, т. 1, вип. 2, с. 37]; *метеор. бар*² 'одиниця виміру атмосферного тиску' [4, т. 1, с. 103] походить від гр. *βάρος* 'вага' [17, с. 104], *βάρος* 'маса', 'вантаж', 'тягар', 'сила' [9, т. 1, с. 288]; *мор. бар*³ 'наносний підводний вал у прибережній зоні моря або в гирлі річки; мілина' [4, т. 1, с. 103] – запозичення з англійської мови; англ. *bar* 'обмілина' походить від фр. *barre* 'бар'єр' [5, т. 1, с. 137; 7, т. 1, с. 122], однак у [17, с. 104–105] виводиться безпосередньо з фр. мови. Фр. *barre* 'мілина біля входу в річку' пох. з вульг.-лат. **barra* < галльск. **barro-* 'кінець, край' [6, т. 1, вип. 2, с. 37]; *бар*⁴ 'деталь врубової машини і гірничого комбайна, яка робить зарубну щілину в пласті' [4, т. 1, с. 103] – запозичене з англ. *bar*, тут 'смуга металу' [17, с. 104]; *бар*⁵ 'в дилерських угодах так називається сума в 1 млн. фунтів стерлінгів' [20, с. 61] також, напевно, англіцизм. Уперше слово в українській мові зазначене в лексикографічних джерелах наприкінці XIX ст.: *бар* 'вологі місця між двома пагорбами' [21, с. 13]; і на початку XX ст.: *бар* 'мокрое место между холмами' [13, т. 1, с. 27]. У середині XX ст. утворилася омонімічна пара: *бар*¹ '(ресторан) бар' і *бар*² 'физ., мор. бар' [16, т. 1, с. 33], далі омонімічний ряд – чотириконтентний: *бар*¹ '(ресторан) бар', *бар*² 'метеор. бар', *бар*³

‘мор. бар’, бар⁴ ‘горн. бар’ [22, т. 1, с. 32]. У ВТССУМі подано вже п’ятикомпонентний омонімічний ряд.

Висновки. Отже, у результаті лінгвістичного дослідження встановлено, що серед запозичень із трьох і більше мов омонімія в більшості випадків розвинулася в середині ХХ ст. (*бар, гриф, кома, ліга, ліра, нас, скат, фон, фіґа, штиль*), тільки три омоніми зафіксовані на початку ХХ ст. (*лот*) і в ХХІ ст. (*тала, тор*). П’ять лексем (*гриф, ліра, лот, нас, тор*) засвоєні нашою мовою досить давно, оскільки зазначені в пам’ятках української писемності XVI і XVII ст.

Кількість іншомовних слів в українській мові постійно зростає у зв’язку з екстра- та інтралінгвальними чинниками. А це, своєю чергою, сприяє не тільки збагаченню її лексики, а й поповненню омонімічного складу. Підтвердженням наших слів є розростання компонентного складу омонімічних рядів. Наприклад, кожен із 7 оморядів (*бар, кома, ліра, скат, фон, фіґа, штиль*), зафіксованих у «Словнику української мови» в 11 т., доповнився ще одним структурним елементом у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: *бар*⁵ ‘в дилерських угодах сума в 1 млн. фунтів стерлінгів’; *кома*³ ‘фіз. недолік зображень’; *астр.* газова туманність оболонки ядра комети’; *ліра*³ ‘сузір’я Північної півкулі’; *скат*⁵ ‘карткова гра з розряду комерційних’; *фон*⁴ ‘народ, споріднений з еве’; *фіґа*⁴ ‘психомоторний розлад’; *штиль*² ‘муз. вертикальна риска над ногою’. Тому вважаємо актуальним визначення джерел і причин виникнення омонімії української мови саме внаслідок лексичних запозичень.

Література:

1. Косович О.В. Ужиток іншомовних слів: логіка мови чи данина моді? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2020. № 44. С. 34–36.
2. Кіцила Л. Чеські та словацькі мовознавці про омонімію. *Проблеми слов’язознавства*. 1999. Вип. 50. С. 77–85.
3. Демська О.М. Запозичування й омонімія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 58. С. 354–356.
4. Словник української мови : в 11 т. / уклад. І.К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
6. Этимологический словарь русского языка / под ред. Н.М. Шанского. Москва : Изд-во МГУ, 1962 [и след.]. Вып. 1. [и след.].
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. 2-е изд., стереотип. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. I–IV.
8. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва, 1976. 1096 с.
9. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь : у 2 т. Москва, 1958.
10. Мюллер В. Великий німецько-український словник. Київ : Чумацький Шлях, 2005. 792 с.
11. Французько-український словник. Українсько-французький словник / під заг. ред. В. Бусела. Київ ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2012. 1104 с.
12. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. Львів : НТШ, 1893–1898. Т. I–IV.
13. Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ : Видавництво АН Української РСР, 1958–1959. Т. 1–4.
14. Дубровський В. Українсько-російський словник / за ред. І. Стешенка. Київ : Час, 1909. 318 с.
15. Повна електронна версія академічного «Російсько-українського словника» 1924–1933 рр. / за ред. А. Кримського (А–П). Підготував О. Телемко. Київ : К. І. С., 2007. 3060 с.
16. Українсько-російський словник : у 6 т. / за ред. І.М. Кириченка. Київ : Вид-во АН УРСР, 1953–1963.
17. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. 968 с.
18. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. Москва : Русский язык, 1999.
19. Свиридова Н.М. Этимологический словарь современного русского языка. Москва : Аделант, 2014. 512 с.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
21. Желеховский С., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. Львів, 1885–1886. 1121 с.
22. Русско-украинский словарь : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1969. Т. 1–3.

Dutka O. Borrowing from three and more languages as a source of homonymy of the Ukrainian language

Summary. The phenomenon of lexical homonymy in the Ukrainian literary language is considered in the article. As a result of analysis, comparison and generalization of linguistic research of different scholars, the essence of the concept of homonymy in modern linguistics was clarified, the importance of a clear distinction between polysemy and homonymy was emphasized. One of the most productive ways to replenish the homonymous fund of the modern Ukrainian language – foreign language borrowings. The necessity of unquestionable recognition of the phenomenon of homonymy is substantiated in the case when a number of words of different origins appear in a series, the phonetic similarity of which coincided by chance in the Ukrainian language. Attention is focused on the analysis of only those homonymous units that were formed as a result of borrowings from three or more languages (a total of 44 tokens were found).

The source of each borrowing is determined on the basis of generalization of materials of domestic lexicographical works, translated dictionaries and modern researches on lexicology. As a result of the research it was established that lexical elements of foreign origin in the Ukrainian language form three-component homonymous series (9), less often four-component (4) and only one five-component. It is established that the ways of movement of foreign words to our language are mostly direct. Tokens borrowed from other languages are mostly commonly used, although some are terminological. Homonymous series in the Ukrainian language are formed with tokens borrowed from 14 languages – English, Greek, German, Latin, French, Italian, Dutch, Russian, Polish, Norwegian, Sanskrit, Old Norse, Turkic and African languages. Although some foreign tokens are recorded in Ukrainian written remembrances of the 16th and 17th centuries, the time of consolidating the homonymous meaning of foreign words on Ukrainian language is in almost all cases the middle of the 20th century. The reason for the development of homonymy in our language is the formal similarity of the analyzed tokens of foreign origin. We see the prospect of further linguistic research in determining the sources of lexical homonymy of the Ukrainian language, in particular due to borrowings from other languages.

Key words: homonym, etymology, foreign word, semantics, lexicology.